УДК 821.161. 2К – 3.09

ХУДОЖНІЙ ДИСКУРС РОМАНУ «ЧОРНА РАДА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Ткачук М.П., д. філол. н., професор

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

У статті висвітлюється своєрідність художньої дискурсивної практики Пантелеймона Куліша. Розглядається наративна стратегія роману «Чорна рада», гетеродієгетичний наратор, який майстерно змоделював складну картину життя в Україні в період Руїни (1657 – 1687 роки). Розкриваються особливості романтичної поетики роману, мистецтво моделювання характерів, сюжетно-композиційна організація твору, його жанрова природа.

Ключові слова: романтизм, дискурс, наративна стратегія, гетеродієгетичний наратор, жанр, сюжет, романтичний герой.

Ткачук М.П. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДИСКУРС РОМАНА «ЧОРНА РАДА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША / Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Украина.

В статье исследуется своеобразие художественной дискурсивной практики Пантелеймона Кулиша. Рассматривается нарративная стратегия романа «Чорная рада», гетеродиегетический нарратор, который мастерски смоделировал сложную картину жизни в Украине периода Руины (1657 – 1687 годы). Раскрываются особенности романтической поэтики романа, искусство моделирования характеров, сюжетно-композиционная организация произведения, его жанровые особенности.

Ключевые слова: романтизм, дискурс, нарративная стратегия, гетеродиегетический нарратор, жанр, сюжет, романтический герой.

Tkachuk M. ARTISTIC DISCOURSE OF “CHORNA RADA” BY PANTELEYMON KULISH / Ternopil pedagogical national university of Volodymyr Gnatyuk, Ukraine.

This article deals with the peculiarities of the artistic discoursive practice of Panteleymon Kulish. It also explores the narrative strategy of “Chorna rada”, heterodiegetic narrator, which skilfully depicted complicated picture of life in Ukraine during “Ruina” period (1657 — 1687). It shows the peculiarities of romantic poetics of the novel, the art of character modelling, sužet-compositional organization of the novel, and its genre nature.

Key words: romanticism, discourse, narrative strategy, heterodiegetic narrator, genre, subject, romantic hero.

У часи Пантелеймона Куліша серед літераторів панував погляд, що література кожного народу набуває самодостатньої повноцінності й зрілості за умови появи в ній роману, як тоді його називали, «епосу нашого часу». В українській літературі вже були романи, написані російською мовою, – Квітки-Основ’яненка, Гребінки та інших письменників. П.Куліш вирішив написати роман українською мовою – «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Повість «Тарас Бульба» Миколи Гоголя спонукала його звернутися до подій з доби козацтва. Він вважав, що твір Гоголя назвати історичним можна тільки умовно. Адже в ньому не змальовані конкретні історичні особи і події, а вигадані, тільки схожі на справжні [1, 115]. Романіст поставив перед собою мету, якої, за його словами, ніхто з українських письменників не торкався, а саме «написати рідною мовою історичний роман, дотримуючись суворих правил форми, властивої цьому різновиду епосу» [2, 2: 476]. В зображенні минулих картин життя народу митець дотримувався конкретно-історичного принципу у відтворенні минулого з максимальною точністю історичних фактів та колориту епохи, зокрема в описах побуту, звичаїв, обрядів.

У своїх художніх шуканнях Куліш спирався на західноєвропейську романну традицію. Тоді особливою популярністю користувалися твори Вальтера Скотта, який прагнув за допомогою уяви, базованої на знаннях історії, правдиво змоделювати картини минувшини в її визначальних процесах і суспільних рухах, дотримуючись історичного колориту.

«Чорна рада» була написана українською мовою в 1845 – 1846 роках. Паралельно письменник створив роман російською мовою, уривки якого друкувались у російських журналах. Однак вони, зображуючи одні і ті ж події, є «за тональністю і духом два різні твори», як відзначив автор. Арешт і заслання Куліша за участь у Кирило-Мефодіївському братстві перешкодили публікації творів. Тільки в 1857 році обидва романи побачили світ: українською мовою – у Петербурзі, російською – у Москві.

Щоб створити історичний роман, Куліш ґрунтовно вивчав архівні матеріали, «Літопис Самовидця», «Літопис Граб’янки», «Історію Русів», наукові праці українських, російських, польських, французьких істориків. Ознайомився прозаїк з фольклорним матеріалом, який прислужився джерелом для написання епічного твору. Відомо, що за часів гетьманування Богдана Хмельницького відбулося високе суспільне піднесення народу, пов’язане з визвольною війною українського народу 1648 – 1654 років, коли Україна здобула свою державну незалежність. Після смерті в 1657 році Хмельницького наступає затяжна політична боротьба за владу. Козацька старшина загарбує для себе величезні земельні угіддя, збагачується, бореться за гетьманську владу. Внаслідок цього на Правобережній Україні захопив владу

прибічник польсько-шляхетської орієнтації Павло Тетеря. Тут зміцнюється польська шляхта, яка немилосердно гнобить народ. Лівобережна Україна зазнає утисків з боку царських воєвод, які, порушуючи переяславські угоди, посилювали залежність України від Московського царства. На Лівобережній Україні було обрано наказним (тимчасовим) гетьманом Якова Сомка, брата першої дружини Хмельницького, який прагнув об'єднати Україну і вимагав від російського царя не порушувати автономних прав молодої держави. Проте московський уряд не затвердив Сомка, запідозривши його в прагненні відірвати Україну від Москви. Частина старшини хотіла обрати гетьманом ніжинського полковника Золотаренка.

Прихильники Брюховецького випросили в царського уряду згоду зібрати «чорну раду», тобто в ній має взяти участь і народ, який, мовляв, відданий цареві і безпомильно обере гетьмана. 1663 року під Ніжином відбулася широка козацька рада, на якій вибирали гетьмана Лівобережної України. Її назвали «чорною радою», бо, окрім старшини і запорозького козацтва, у ній бали участь міська і сільська біднота, тобто «чернь», «чорні люди», як їх зневажливо іменувала запаніла козацька старшина. На цій раді було обрано гетьманом кошового Запорожської Січі Івана Брюховецького. Він підкупами і лестощами схилив на свій бік царських воєвод і князя Гагіна, а народові пообіцяв різні полегкості. Прийшовши до влади, Брюховецький передусім стратив своїх супротивників – Сомка і Золоторенка, ще більше підсилив феодальне гноблення народних мас. Новий гетьман проводив зрадницьку політику, домовився з турецьким султаном про перехід України під владу турків. Така його політика не задовольняла широкі маси народу, тому проти нього стихійно вибухали повстання, в одному з яких Брюховецький загинув. Чорна рада започаткувала драматичну добу розорення України, яку народ назвав «Руїною» (1657 – 1687 роки) [3, 128].

Саме ці події лягли в основу роману «Чорна рада», у художньому дискурсі якого зображено картини життя українського суспільства цієї доби. У художньому світі твору діють історичні постаті (гетьмани Сомко, Брюховецький, ніжинський полковник Золоторенко, генеральний писар Вуяхевич) і вигадані персонажі. Щоб викликати в читача інтерес до минулого, автор застосовує «романічну», тобто любовну сюжетну лінію, характерну для романів англійського письменника Вальтер Скотта. Правда, у романах Скотта наявний любовний трикутник. У романі Куліша – любовний чотирикутник (Кирило Тур – Петро Шраменко – Леся Черевань – Яким Сомко). Автор вималював у художньому світі романтичний образ пророка, жебрака, співця, незвичайної людини, який нагадує образ парії (пригноблена, безправна людина) Вальтер Скотта й образ Перебенді в Тараса Шевченка. До таких виняткових людей у романі належать «Чоловік божий», Василь Невольник, батько Пугач.

Пантелеймон Куліш щасливо поєднав в одній постаті науковця-історика і романіста. Тому з художньою правдою зобразив зовнішні і внутрішні аспекти життя українського суспільства напередодні і під час «чорної ради». Важливою естетичною ознакою роману є його панорамність. Гетеродієгетичний наратор Куліша широко охоплює національну минувшину, зображує побут і звичаї різних верств народу, його боротьбу за свободу. За допомогою деяких згадок, деталей, реплік героїв пунктирно окреслюється героїчна історія України від Київської Русі – до доби Богдана Хмельницького. На такому широкому історичному тлі експліцитний розповідач письменника аналізує причини занепаду державотворчих досягнень гетьмана. Він висвітлює ті чинники, які знекровили Україну, розполовинили її на Лівобережну і Правобережну, перетворюючи вітчизну у Велику Руїну.

Романіст критично оцінює і козацьку старшину, і городян, і народні маси. Передусім, у творі негативно характеризуються представники тієї козацько-панської верхівки, яка неймовірно збагатилася і здобула владу під час Визвольної війни, після якої домоглась величезних наділів землі з селами і містами. Вона будувала палаци і заводила шляхетські звичаї, жорстоко визискуючи козаків і селян (типовим представником є образ полковника Михайла Гвинтовки). Така нерозсудлива політика панів-старшин викликала незадоволення міщан і селян, простих козаків, породжувала стихійні бунти і грабунки.

Куліш дивиться очима українця на обставини доби Руїни. Він використовує такий наративний прийом, як множинну фокалізацію, тобто події в романному світі розглядаються і сприймаються автором, розповідачем і персонажами. Цим досягається поліфонізм змальованого світу, представлено чимало оцінок долі України в добу Руїни. На погляд розповідача Куліша, негативну, а не творчо-будівну роль відігравало й низове козацтво, адже воно намовляло селян і міщан проти своєї новонародженої шляхти та багатьох козаків-городян («кармазинів»), а головне – свої військові умовності і суворі звичаї намагається поширити по всій Україні. Замість утвердження добробуту і спокою народу, державницьких засад, запроваджених Хмельницьким в Україні, відбуваються драматичні події між українцями, коли полки йдуть на полки, кривавo виборюючи булаву. Заможну старшину хвилює не Україна, а хто буде гетьманом, не будівнича діяльність, праця коло землі, а великі дарчі посади, нагромадження багатств, нехтування звичаями народу і запровадження панських форм життя. Виникла кривава суперечка між запорізькими та городовими козаками («кармазинниками»), старшиною і рядовим козацтвом, шляхтою та селянами. Крізь призму цих сутичок романіст уміло зображує тогочасні суспільні настрої, протиставлення і розшарування верств населення. Такий розвиток подій приносить утіху зрадливим

сусідам: вони тільки потирають руки, бо їм зручніше буде ліквідувати автономні права України. Романіст з болем у серці повертає свій погляд у майбутнє: «Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні через Іванцеве лукавство та через неситу хтивість московських воєвод». Окремими деталями чи прямими оцінками Куліш показує залежність України від Московської держави, висвітлює колонізаторську політику воєвод в Україні. Зокрема, козацька держава виплачує великий «чинш» (податки) в «московську казну», воєвода-князь Ромодановський керує владою на українських землях, а воєвода Гагін привів своє військо в Україну, втручається у її внутрішні справи, бере великі хабарі з українських старшин, вирішуючи, хто з них підходить для здійснення намірів московського уряду. Таку ж колонізаторську політику і руйнівну роль відігравала шляхетська Польща. Не випадково полковник Шрам каже: «Рознюхали ми тепер добре бояр та воєвод московських».

Поява першого роману в українській літературі знайшла позитивні оцінки з боку Михайла Максимовича, Миколи Костомарова. Тарас Шевченко дякував Кулішеві за роман, захоплюючись його ідейним багатством: «Дуже, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов» [4, 6: 185].

За жанром «Чорна рада» – історичний роман. Автор у підзаголовку вказує, що це роман-хроніка, тобто твір, в якому події відтворюються в часовій послідовності. А.Гуляк вважає, що «невід'ємною ознакою історичного роману є історичний конфлікт», що передбачає змалювання «соціальних сил, які стоять за історичним конфліктом і визначають його зміст» [5, 65]. Кулішеві було притаманне широке романне мислення. Тому він зумів епічно охопити життя як цілісність, як ланцюг подій, що розгортаються в причинно-наслідкових зв'язках, тобто сюжет роману концентричний. Зосереджуючись то на тій, то на іншій картині дійсності, на відтворенні її сторін у різноманітних площинах, романіст зумів у жанрі роману художньо глибоко і правдиво змоделювати добу й українську людину в ній. Він зрозумів, що саме роман спроможний відтворити життя у всьому розмаїтті типів та конфліктів. Автор «Чорної ради» розкрив характери героїв з погляду їх суб'єктивного значення (як історія їх переживань, думок, почуттів), а також об'єктивного виявлення (через дії, вчинки, зіткнення з обставинами життя). У романі митець відтворив стан українського суспільства, сутність і особливості взаємовідношень людини і середовища, що є характерною ознакою змодельованого романного світу. Ці його складники він синтезує. Відтак у творі Куліша виявляється органічний зв'язок між людиною, середовищем й історією. Особа і світ тут знову, як у класичній епопеї, розкриваються в поетичній цілісності і об'ємній презентації, хоча й зовсім по-іншому. Адже герой роману Куліша, на відміну від героя епопеї, водночас належить і середовищу, і чужий йому, або виділяється в ньому через свою суб'єктивну мету і наміри. Словом, герой і середовище в «Чорній раді» є основою твору, тим началом, навколо яких організовується романний світ. У багатоплановому і багатогеройному романі Куліша роль такого середовища «виконують» одночасно всі персонажі щодо один до одного.

Водночас «Чорній раді» притаманні ознаки соціально-історичного роману. Адже події доби Руїни розглядаються крізь призму соціального конфлікту. Це конфлікт ідеї української державності з українською безвідповідальністю, пасивністю, лінощами, наївністю та безпорадністю у вирішальні моменти історії. Не цуралися деякі українці, зокрема українська верхівка, запроданства, прагнучи навіть нечесними способами здобути булаву (символ влади), що драматично відлунювалося на долі наступних поколінь українців. Письменник порушує соціальні, етико-моральні пекучі питання тогочасної доби: пристосуванство, честолюбне бажання панувати над іншими, самолюбство, гонитву за чинами і багатством, що й зумовили втрату Україною своєї соборності і незалежності. Вони породили свавілля чужих панів і своїх підпанків. Народні низи симпатизували запорожцям, які не були обтяжені майновими відносинами, бо головною метою їх життя був захист України. Тому на чорній раді вони підтримали запорожців, не розгледівши підступності й лицемірства Брюховецького, проголосували проти Сомка, який стояв на державницьких позиціях.

Попередники в українській літературі автора «Чорної ради» зверталися до гомодієгетичної (першоособової) форми оповіді [6, 54]. З цією метою вони виводили образ оповідача, людини з народу. Проте така оповідь обмежувала картину світу однією точкою зору. Натомість об'єктивна розповідь, тобто від третьоособового наратора сприяла відтворити широкий спектр вражень від зображуваних подій, стаючи приховано на позиції героїв. Водночас цей всезнаючий розповідач проникає у внутрішній світ персонажа, розкриває його приховані думки, почуття, переживання. Викладова манера від імені розповідача дозволяє йому вільно переміщується у просторі й часі, малюючи картину світу і героїв у ньому. Якщо в першоособовій оповіді автор не міг уникнути очевидного дидактизму або висловлювань, в яких передає своє ставлення до зображених подій, то наратор «Чорної ради» створює цілісну причинно-наслідкову картину, з якої читач має сам зробити висновок. Гетеродієгетичний наратор Куліша володіє широким спектром знань про минуле України, причини теперішніх подій. Він дає зрозуміти читачеві справжні мотиви поведінки персонажів, проникає в їхній духовний світ. Розповідач знає подальший розвиток подій й цим виявляє свою присутність у творі, повідомляє читача, що далі відбуватиметься: «Шрам махнув із сином на Паволочі. Куди ж він махнув, і що в нього було на думці,

незабаром того довідаємося». Такий явний і всюдисущий наратор акцентує ідейні моменти змальованої картини буття України.

Письменник колоритно, в річищі традиції Гоголя змальовує представників низового і городового козацтва, селян, міщан. Такий широкий типаж дозволив йому відтворити спектр життєвих позицій та ідеологій, які вони сповідують. Водночас Куліш індивідуалізує своїх героїв, наділяючи їх неповторними рисами характеру.

Складним у романі є образ народу. Козаки, міщани і селяни ненавидять збагачену під час визвольної війни Хмельницького козацьку городову старшину. Через те, що «чернь» мала можливість пограбувати Ніжин, вона прибула на козацьке віче і підтримала запорожців та їх висуванця Брюховецького. Поле, на якому відбулася «чорна рада», символізує розділену і пограбовану Україну. Наратор змальовує образ народу-юрби непривабливими фарбами як стихійну силу, що винищує на своєму шляху будь-яку благородну ідею чи губить вождя, який прагне добра народові. Об'єктивно розповідач показує неприйняття масою структурованого за станами соціального устрою України, який зумовив несправедливість і нерівність. Таку концепцію розвитку країни висловив полковник Шрам: «Де в світі видно, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам шабля, вам (міщанам – М.Т.) – безмін та терези, а поспільству – плуг та борони». На погляд наратора, соціально-майнова нерівність була ґрунтом, на основі якого виникла Руїна в Україні.

По-новому автор порушує проблему «юрби і вождя», висунуту романтиками. Проте Куліш її розглядав в іншій площині: через логіку поведінки героїв розв'язує складну проблему народу-юрби і народу-нації. Брюховецький уміло маніпулює свідомістю «черні» ідеєю загальної позастанової рівності. Звертаючись до міщан, він зобов'язувався: «Не знатимете під моєю булавою жодного козака або козацького старшини над собою паном: усі будете рівні». За допомогою демагогічних обіцянок він перемагає. Сомко зі своїми державницькими прагненнями зазнав поразки тому, що не зумів народ переконати у своїх національно-державницьких намірах. Натомість Брюховецький зумів тонко підіграти настроям маси. Знаючи її душу, майбутній гетьман вдавався до своєрідного маскараду, одягнувшись бідно, вдавав із себе простака. Фальшивим демократизмом, промовами про загальну рівність станів прихилив до себе юрбу. Він – втілення руйнівного начала, деструктивних сил, спрямованих проти державницьких прагнень народу.

Характерним представником народу є образ «Божого чоловіка», людини національно свідомої, яка за розумінням державотворчих прагнень України стоїть вище за селян, міщан та козацьку старшину. Він своїм натхненним співом дум та історичних пісень пробуджує в слухачів національну тугу над долею Батьківщини. Його образ змальовано романтичними фарбами: це виняткова людина, осліплений турками козак, який чинить благородні вчинки. На його образі романіст порушує проблему народу і співця. Кобзар постає не співцем-жебраком, а співцем-патріотом, месією, який стоїть над масою, зневажає мирське життя. Не випадково наратор відзначає, що «душа його жила не на землі, а на небі». Це типово романтичне трактування образу митця. Його шляхетність душі і вчинків виявляється в тому, що він лікує козакам рани, викуповує невільників з турецької неволі. Народний співець стоїть над політичними суперечками, не втручається в міжусобну боротьбу. Для нього всі українці – брати. Власну свободу і незалежність шанує вище за матеріальні блага, які пропонував доморощений магнат Гвинтовка за роль придворного співця. Розповідач характеризує «Божого чоловіка» як виняткову людину, який хоча й був сліпим, але духовне начало визначає сутність його особистості, адже він «неначе бачить таке, чого видющий зроду не побачить». «Божий чоловік» пропагує християнську, гуманістичну мораль. Саме з його образом пов'язується релігійно-філософський вимір роману Куліша, віра в духовну цінність людини, що призведе до відродження нації. За класифікацією типів українців, що її запропонував філософ Микола Шлемкевич, Божий чоловік представляє сковородинський тип [7, 20]. Попри лихі обставини суспільного буття, він залишається духовно незалежним, живе багатим внутрішнім життям. Його девіз: «Світ ловив мене, але не впіймав».

У галереї образів представників народу по-романтичному яскраво виділяється постать завзятого січовика, батька Пугача. Він стоїть на сторожі засад життєдіяння демократичної козацької республіки. Правдолюбство визначає логіку вчинків Пугача. Читач спостерігає за ним в епізодах, коли він з міщанами вимагає в пана Гвинтовки повернути захоплені ним воли на «його угідді», хоча землі належали місту. Таким же суворим і непохитним він постає в сцені суду над Кирилом Туром, караючи його палицями за порушені запорізькі звичаї. На чорній раді він засліплено підтримав Брюховецького, але побачивши, що гетьман нехтує козацько-запорізькими законами і звичаями, мужньо сказав йому у вічі: «Недовго побудеш, вразький сину. Коли взявся брехати по-собачи, то й пропадеш, як собака. Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся».

У річищі гоголівського романтичного дискурсу зображується образ запорожця Кирила Тура, бунтарської вдачі і характерника. В житті він некорисливий, невибагливий до побутових умов. Його манять пригоди і незвичайні подвиги, у пошуках яких навіть хоче з побратимом Богданом помандрувати у далеку Чорногорію. Наратор немов виліплює скульптурний образ, додаючи кожен раз нові риси до його характеру. За допомогою виразних художніх засобів, вчинків, помислів, вдачі Кирила розповідач Куліша

зобразив романтичний образ національного героя. Вимальовується монументальна постать запорізького січовика, людини мужньої і хороброї. Ще хлопчиком був вивезений на Січ батьком-запорожцем. Тут відбулося становлення його характеру, мораль і дух лицаря. Через такий наративний прийом, як аналепсис, спогади Сомка і Шрама розкривається повногранний образ Кирила. Це засвідчує колоритний портрет козака: він постає як «здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за вухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакрючувані аж до жупана ізвисли; очі так і горять, а чорні густії брови аж геть піднялися на тими очима». Його прізвище підкреслює богатирську силу, для нього Січ – мати, а Луг – батько. Важливим характеротворчим засобом образу є самохарактеристика і взаємохарактеристика персонажа, його мовлення. Так, гетьман Сомко каже про нього: «душа щиро козацька. Часом закине дуже в же круто, да... якось то щиро засміється, що нізащо не розсердився би».

На творення характеру Кирила Тура мала великий вплив усна народна творчість, зокрема, легенди, перекази про козака Мамая. Тур також характерник. Правда, він з іронією підкреслює, що вміє напустити ману на свого супротивника, а тому, мовляв, легко перемагає ворогів. Насправді цей козак був винахідливим та сміливим, навіть нехтував смертю. По-лицарськи Кирило розуміє смисл життя: «А над усе – честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала і ворога під ноги топтала... слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже». В цьому аспекті його образ перегукується з Тарасом Бульбою з однойменної повісті Гоголя. Найвиразніше розкривається натура Кирила в епізоді, коли він вирішив самопожертвою врятувати присудженого до страти гетьмана Сомка: «Визволю своєю головою Сомка – він тепер більше потрібний Україні». Це високе патріотично-громадянське розуміння ролі гетьмана в державотворчому процесі. Козак думав не про своє життя, а про те, як врятувати Україну. Так виявляється справжнє побратимство і патріотизм. Образ Кирила Тура втілює волелюбність, лицарський дух козацтва.

Великою творчою вдачею Пантелеймона Куліша було створення на засадах романтичної поетики образу гетьмана Якима Сомка. Він молодий, стрункий і вродливий, ідеальний романтичний герой: «Сомко був воїн уроди, красоти дуже дивної; був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі, і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи». У портреті Сомка проступають індивідуальні риси героя. Наратор підкреслює незвичайність його особистості. Його пильне око помітило внутрішню схвильованість, духовну енергію особи. Фольклорне порівняння очей героя із зорею, блиск у його очах засвідчує палку вдачу молодого гетьмана.

Сомко переслідує благородну мету: продовжити державотворчі починання Богдана Хмельницького: «Зложити докупи обидва береги Дніпрові, щоб обидва... приклонились під одну булаву! Виженем недоляшка (Тетерю – М.Т.) з України, одтиснем ляхів до самої Случі – і буде велика Україна». Образом гетьмана Сомка романіст виразив свій ідеал державотворця, освіченого, розумного, шляхетного, компетентного правителя України. Отже, наратор Куліша в романтично-ідеалізованому аспекті акцентує на його головній сутності характеру – державобудівничій. Свою діяльність як гетьман Сомко вбачає у зміцненні й розбудові України як сильної країни, окреслює зовнішню і внутрішню політику, спрямовану на її утвердження, прагнучи встановити у ній високоцивілізований порядок. Він захищає рівноправні і взаємовигідні відносини з Московською державою: «Треба нам з москалем за руки держатись... Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь наш допоможе зложити докупи обидва береги Дніпра, тоді ми позводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Вкраїну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів». Це цілісна програма державно-культурного будівництва в Україні, сперта на традиції Київської Русі.

В особистості Сомка наратор особливо виділяє його природжену і здобуту освітню шляхетність, яка виявляється у вдачі і поведінці героя. Підкреслив розповідач в образі цього лицаря його патріотизм, хоробрість, мужність і доброту. Яким Сомко хвилюється не так за себе, як за долю України. В тяжкі хвилини під час чорної ради вірні козаки вирішили покласти голови, але не віддати на загибель гетьмана, він їм гордо каже: «Ні, чужою смертю я волі купувати не хочу!» Розповідач по-романтичному відтінює винятковість Сомка, його індивідуалізм, який, власне, завадив йому збагнути настрої мас. Поступово розкривається двоїста природа його індивідуальності: він – сильна особистість і позбавлений сили волі до кінця боротися у досягненні своєї мети життя. Ось чому державницька політика гетьмана Сомка зазнала поразки через його самовпевненість, яка завадила йому розгледіти реальне становище в країні, невдоволення життям простих людей. Гетьман та запаніла козацька старшина не схотіла дослухатися до голосу народних мас, вважаючи їх «черню», «хлопами», загалом нижчим станом. В епізоді, коли Сомка відвідує у в'язниці-підземеллі Кирило Тур і самовіддано пропонує йому врятувати життя, знову зображується роздвоєність особи гетьмана. З одного боку, осуджений Сомко виявляє шляхетність, відхиляючи саможертовну пропозицію побратима, а з другого – засвідчує відсутність належної волі до перемоги. Адже Тур, маючи перстень від Брюховецького, врятував би своє життя, а Сомко, визволившись, зміг би вести боротьбу за соборну і незалежну Україну. Наратор натякає про драматизм становища України, яка страждає від того, що в багатьох гетьманів була відсутня воля до

державотворення після Хмельницького. Та й у наступні часи переважали пристосовництво до обставин, нерішучість, слабодухість, неорганізованість, безвідповідальність лідерів перед народом, який найбільше потерпав від бід, що приносила горе-діяльність таких «вождів».

Романтичними фарбами змальовується Іван Шрам, прототипом якого був паволоцький половник Іван Попович. У романі Шрам – прихильник об'єднання України. На Правобережжі він веде боротьбу проти шляхетсько-польського ставленика, гетьмана Тетері, а на Лівобережжі підтримав Сомка на Чорній раді, бо вбачав у ньому державотворця. Таке зображення образу не суперечить історичній правді.

Із його образом пов'язується жанрова своєрідність «Чорної ради» як роману-подорожі. Паволоцький полковник, у минулому сподвижник Остряниці і Хмельницького, загартований і пошрамований у боротьбі за волю вітчизни, виїжджає з сином з Правобережної України на Лівобережну, щоб узяти участь у виборах гетьмана Сомка. У мирні часи Шрам «правив службу Божу». Під час визвольної війни з польсько-шляхетськими загарбниками був полковником і боровся за незалежність України. Перед читачем герой постає як монументальне уособлення патріотичних сил українського суспільства XVII століття. Отже, зруйнованою війнами Україною подорожує збагачена життєвим досвідом літня людина Шрам, поборник державної лінії Сомка. Його прізвище набуває символічного виміру, означає шрами на тілі країни від міжусобної війни за гетьманську булаву. Як патріот, він у критичний для України час – руйнування державної незалежності – усвідомлює своє покликання і досвід, спрямований на об'єднання батьківщини. Іван Шрам освічений, навчався в Київській братській школі, загартований у боях, наділений державницьким розумом. Він із плеяди тих сподвижників Хмельницького, які втілюють велику енергію молодої держави до історичного самоутвердження. Це мужня і цілеспрямована натура, справжній лицар. Мета його життя – «як би Вкраїну на добру дорогу вивести».

Образ Івана Шрама твориться романтичними засобами. Він нагадує героя Айвенго-пілігрима (мандрівника) Вальтер Скотта. Це і козак, і священик, подорожній богомолець. Шпори під його рясою і хрест дивно поєднуються у вбранні героя: «... по одежі і сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по давніх шрамах на виду – старший козарлюга». У річищі романтичної поетики романіст підкреслює в образі старого Шрама два начала – козацьке, військове і духовне, релігійне, що відтінює давнє гасло з часів війн у Європі та Україні – «хрестом і мечем». Не зважаючи на свої «літа і рани», герой їде «Україну рятувати», прагне утвердити міцну гетьманську владу, встановити мир і спокій.

Подорожуючи, він зустрічається з представниками різних соціальних прошарків. Його обурила поведінка козацько-панської верхівки, яка не дбає за Україну й навіть зраджує її інтереси: «Усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру да про свій берліг дбає»; «Барабашів тепер повна Вкраїна». Як відомо, образ Барабаша-зрадника зображено в «Думі про Хмельницького та Барабаша». Рішучість характеру і невдоволеність становищем у країні передає його образне й афористичне мовлення: «Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпом». Полковник не поважає і тих старшин, які за «лакомство нещасне» злигалися з поневолювачами народу або породичалися, запроваджуючи панські звичаї.

Благородність Івана Шрама виявляється в епізодах після Чорної ради, коли він разом із Кирилом Туром намагається врятувати життя Якима Сомка. Шляхетним він постає і в Паволоцьку. За те, що Сомко їздив на Чорну раду і підтримав там Сомка, його вирішив покарати Павло Тетеря. Він оточив Паволоч і хотів зруйнувати місто. Та Шрам з'явився на суд, аби врятувати земляків, загинувши героїчною смертю від рук Тетері. Драматична доля героя є наслідком Чорної ради і Руїни, яка охопила Україну. В образі Івана Шрама письменник опоетизував старшинський аристократизм, який виявлявся у чесності, порядності, патріотизмі і державотворчих діях.

Проте цю місію продовжить його син Петро Шраменко, який, за словами Кирила Тура, «пішов по батькові як орля по орлові». Петро втілює життєствердне начало життя. Успадкувавши від батька мужність, боєздатність, високу мораль, розум, він уособлює молоді сили України, тяглу лінію державних ідей народу.

У реалістичному плані створено образ Івана Брюховецького. Романіст використав реалістично-сатиричну поетику демаскування персонажа. Колишній джура Хмельницького, запорозький кошовий Брюховецький, прикриваючись маскою, вдає з себе добропорядну людину, щирого уболівальника за народ. Насправді він є авантюристом. Поступово наратор розкриває такі негативні риси характеру «Іванця», як підступність, мстивість і владолюбство. Він, вдаючись до лукавства, лицемірства і демагогії, жонглює популярними гаслами: «Усі будемо рівні», «Хліб та вода – козацька їда». Вони розраховані на простаків, які вірять йому в його боротьбі за гетьманську булаву. Його головна мета – домогтися влади будь-якими способами, нехтуючи людською гідністю і порядністю.

У художньому світі роману його образ виконує функцію антипода Сомкові. Якщо Яким Сомко наділяється духовністю, шляхетністю душі, то Брюховецький – ницістю, люмпенською психологією. «Іванцьо» каже: «Нема вже тепер ні в міщанина, ні в мужика се моє, а се твоє: все стало обще». Така

масова психологія стала вирішальною для ніжинської черні стати на бік Брюховецького. Подібні гасла в першій половині ХХ століття призвели Україну до соціальної та національної трагедії, що знайшло свій вияв у голодоморах, репресіях, концтаборах.

У побудові роману Куліша важливе місце відводиться антитезі, яка є наскрізною. Зокрема, Петрові Шраменку протиставляється Пугач, козацькій старшині – міщанство, городовому козацтву – низове козацтво, шляхті – голота. За поетикою антитези зображуються Сомко як втілення правди і чесності і Брюховецький як носій неправдивості й нечесності. Розповідач зіставляє лицарську поведінку Сомка з нещирою, хитрою і підступною поведінкою «Іванця». Серед козаків Сомко мав авторитет за героїзм, мужність і організаторські здібності полководця, який поруч з Хмельницьким виборював незалежність і державність Україні. Натомість Брюховецький став запорізьким кошовим, а перегодом гетьманом Лівобережної України не за заслуги, а обманом, облесливістю, підкупами, наклепами та доносами на супротивників.

Особистість Брюховецького розкривається за допомогою індивідуалізованого портрета. Наратор застосовує таки розповідний прийом, як фокалізацію. За кошовим на Чорній раді спостерігає Петро Шраменко. Він відзначає його характерну поведінку: «іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду... – Іван Мартинович! Іван Мартинович! – знай круг нього гукають. Петро думав, що сей пройдисвіт ізробився тепер таким паном, що й через губу не плюне». Тим часом Брюховецький, маскуючись під простака, людину із народу, був «у короткій старенькій свитині, у полотняних штанах, чоботи шкапові попротоптувані». Тільки шабля «горіла від золота». Шраменко звернув увагу, що очі у Брюховецького бігали, як у злодія: «Тільки очі були якісь чудні – так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка на чоловіка». Наратор Куліша вдається до сатирично-знижених оцінок і порівнянь персонажа: «Іванцьо знітився так, мов той цуцик, ускочивши в хату: – Дітки мої! – каже тоненьким, ницим голоском». Щоб викликати в читача антипатію, усезнаючий наратор добирає такі епітети, як «ниций Іванець», «безбожний харцизяка», а також колоритні слова й фразеологізми: «Такий-то був гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!».

Духовна ницість «Іванця» оголилась після Чорної ради в епізодах покарання Олекси Сенчала, коли він виявив неповагу до батька Пугача, запорізьких звичаїв та законів. Ставши гетьманом, Брюховецький одяг дорогий голубий жупан та сап'янці, гордо дивився на простих людей, вважаючи їх «мужицтвом». Характерно, що він зневажив свої обіцянки встановити в Україні рівність між людьми. Гострий на слово батько Пугач називає Брюховецького «нечестивим пройдисвітом», грішником, Іродом, проклинаючи злочестивого гетьмана. Жорстокість його виявилась у тому, що він стратив Сомка. Романіст вважав, що захоплення влади в Україні Брюховецьким обернеться великою трагедією для неї.

Попри романтичну поетику Куліш вдається і до реалістичного моделювання персонажів. Так, він використовує реалістичний принцип соціальної зумовленості характеру людини. До таких героїв належить Михайло Черевань. Він так само брав участь у Визвольній війні з поляками, на якій збагатився. Володіє хутором Хмарище. В його образі змальовано новонародженого українського пана. За своїм характером він добродушний, щирий, гостинний і веселий. Загалом Михайло Черевань, дружина Меланія і дочка Леся – люди ввічливі й доброзичливі. Із симпатією малює розповідач Черевниху: «Молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя». Так само лаконічно, але виразно описує Лесю: «Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – так усякому на душі, мов сонечко світить». Для автора це ідилічна українська родина, як і саме хутірне життя, із якою пов'язував розквіт України. Благополуччя й гармонію Череванів увиразнює мальовнича природа: «Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розлилося по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свістали усюди так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалося. Хутір обняла річка з зеленими плавами, лозами і очеретами».

Портрет Череваня подається через сприймання полковника Шрама в епізоді, коли Михайло сидить під липою і слухає спів старця-кобзаря: «Черевань тільки похитувавсь, гладячи черево; а щоки – як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була вдача». Десять років не бачив Шрам «свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився; тільки лисина почала ще більш вилискуватись». Письменник індивідуалізує героя навіть через мовлення: Черевань не вимовляв «р». Поступово розкривається життя безтурботного хуторянина, доброго господаря, який живе в злагоді з природою, занурившись у патріархальний світ. Наратор Куліша із замилуванням розповідає про заможні статки Череваня, докладно змальовує інтер'єр хати, загалом багатий побут: «У хаті, як у віночку; хліб випечений, як сонце...». Родина плекає українські звичаї, культуру хутірного буття.

Отже, Черевань представляє тип українця-хлібосола. Філософ Микола Шлемкевич такий тип українця відносить до патріархального, старосвітського типу [7, 17], що його змалював Микола Гоголь. Він живе в обмеженому колі потреб, його не цікавлять суспільні чи державні питання. Його девіз:«Моя хата скраю, я нічого не знаю». Адже мені добре: хутір приносить достаток. Ось мій вишневий садок над ставом, ось пасіка. Чого ще бажати? Тому його не цікавить доля України: «А що нам, брате, до України? Хіба нам нічого їсти або ні в чому хороше походити? Слава тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку». Проте

Черевань не скупиться на червінці для викупу невільників у татарському полоні і підтримує Сомка (мабуть, як майбутнього зятя) на Чорній раді.

Мова роману поетична, мелодійна, багата на зображальні засоби. Вони черпалися з творів усної народної творчості, тому текст твору пересипаний яскравими епітетами, порівняннями, метафорами, прислів'ями, приказками, насичений жартами. Народно-розмовне мовлення органічно вплітається в художнє полотно роману через мовлення персонажів, відзначається колоритністю фраз, розмаїттям інтонацій, пісенними мелодіями. Паралельно художню палітру збагатив стиль козацьких літописів, особливо у відтворенні кульмінаційного епізоду – Чорної ради. Інколи автор навіть цитує портрети героїв, змальовані у «Літописі Самовидця». Книжні урочисті вислови із книжних джерел звучать у мовленні Шрама, «Божого чоловіка», в мовленні розповідача, коли йдеться про страту Сомка, полковника-попа Шрама.

Отже, історичний роман «Чорна рада» Куліша – важливе досягнення нової української літератури на етапі її становлення, що стверджує її як літературу європейську. Його твір написано в річищі вальтерскоттівської романної традиції. Митець на основі уяви, дотримуючись принципу історизму, художньо правдиво змалював епоху та її характери. Куліш увиразнив візійну картину світу національним колоритом, українським поглядом на добу Руїни, яскравими характерами. В «Чорній раді» романіст уміло поєднав життя героїв з життям країни. У такий спосіб він поставив героїв віч-на-віч з історією, підніс роман до епічної широчіні в моделюванні героїв та художньої картини світу, який став твором про долю України. Доля героїв і доля народу переплетені. «Чорна рада» набула романної епічності. В особі Куліша переміг історик-професіонал, з таким мистецьким хистом відтворює він пройняту грозовими розрядами атмосферу наростання кризи – Руїни, поступову втрату Україною державності. Драматизм хроніки Чорної ради постає через призму відтворення історичних подій і дискусій серед представників усіх прошарків країни. Роману притаманний глибокий історизм, він спрямований не тільки в минуле, а й у прийдешнє як урок для нащадків. Роман «Чорна рада» як талановитий мистецький твір визначив художню стратегію його розвитку у XIX столітті. Шляхом Куліша у змалюванні епічної глибини історії та життя йшли у своїх романах Анатоль Свидницький, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Старицький та інші романісти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нахлік Є. Українська романтична проза 20-60-х років XIX століття: монографія / Євген Нахлік. – К.: Наукова думка, 1988. – 318 с.
2. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к «Черной раде») // Куліш П. Твори: У 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1989. – С.458 – 476.
3. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
4. Шевченко Т. Лист до П.О.Куліша // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т.6. – К.: Видавництво АН УРСР, 1964. – С. 185.
5. Гуляк А. Специфіка жанру історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» / А. Гуляк // Визвольний шлях. – 2006. – № 1. – 64 – 79.
6. Ткачук М. Наративні моделі українського письменства: монографія / Микола Ткачук. – Тернопіль: Медобори, 2007. – 463 с.
7. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк, 1954. – 168 с. – (Життя і мислі; Кн.2).

УДК 821.161.2.09

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТИПУ КОЗАКА-ХАРАКТЕРНИКА В ТРИЛОГІЇ А.ХИМКА «ЗАСВІТИ»

Федоренко О. Б., аспірант

Криворізький державний педагогічний університет

Автор статті досліджує художньо-естетичні й духовно-етичні функції та образну інтерпретацію А. Химком такого феномена українського козацтва як «характерництво» в названій трилогії.

Ключові слова: інтерпретація, тип характеру, козак-характерник, характерництво, характеротворення.